

KAP. III.

Förlustelseställen.

Trånga gränder. — Norreport och Brunkeberg. — Sit Clara gårde. — Kungsträdgården. — Jungfru-trädgården. — Lustdal. — Humlegården. — Örtagårdar på Södermalm. — Mosebacke. — Strömparterren. — Barnhusgården. — Nya Komiska teatern. — Concerts à la Musard. — Beyers trädgård. — Vårdshus söder och norrut. — Norra Tivoli. — Djurgårds Tivoli. — På Kungsholmen. — Kirsteinska trädgården. — Montagnes Russes.

Det har naturligtvis icke varit endast vid folkfesterne som stockholmarne velat roa sig. Arbetet kräfver oftare återkommande förströelser, och invånarne i vår hufvudstad hafva sedan gamla tider gjort sig kända för att icke förakta de tillfällen till nöjen som kunnat erbjuda sig som en vederqvickelse efter de stränga mödorna.

Några andra förlustelseställen inom stadsmurarne än de vanliga förfriskningslägenheterna tyckas just icke hafva funnits i stadens äldre tider. Der var icke rum för sådana. Mellan »Långgatan västan mur» och den motsvarande på östra sidan voro stadsbornas hus så sammanträngde, att der icke gafs stort svängrum, ej ens på sjelfva »Stortorget» som, oaktadt sitt namn, var så litet, att borgarena, då de skulle samlas till allmän rådstufva, trängdes omkring skampålen, hvilken visserligen bjöd på kostnadsfria nöjen för hopen, men likväl aldrig varit ansedd som förlustelseställe.

Man hade nog plats att på det torget hugga hufvudet af några dussin personer på en gång, och Kristian den andre begagnade sig deraf så långt utrymmet medgaf, men till folknöjen af gladare slag har torget sannolikt icke ofta varit vittne.

Jerntorget, också ett gammalt torg, var ännu mindre, fastän Kristian ej heller här underlät att resa en galge, kanske såsom särskild uppmärksamhet mot borgmästaren Gorius Holst, hvilken bodde vid det torget och der hade äran att hos sig se konungen som gäst.

Korntorget var visserligen rymligt nog, men det låg utanför stadsmuren och der skulle köpenskap idkas.

De öfriga torgen funnos icke i stadens äldre tid, icke ens på femtonhundratalet. De få ört- och kålgårdarne voro icke offentliga, icke ens den som anlades på gamla svartmunkeklostrets kyrkgrund. Den örtagården skulle användas till hvad i vår tid kallas »praktiska ändamål», till i synnerhet läkemedels beredande, och en god del af jorden hade förts derifrån för att deraf göra salpeter till kruttillverkning, hvilket gaf Messenius d. ä. anledning att uttrycka sitt missnöje i följande ord: *

eij må förgängeligh ört gro,
ther som de himmelske ha roo.
Dock fast större synd de göra
som dödas mull tädan föra
och från andra orter slijka
medh them på salpetersbruk fiika;
eij ähr christeligt i wäder
så skiuta sina förfäder.

Det var till krigsbruk som förfädrens aska nyttjades och icke till lustfyrverkeri. Den i trädgården qvarlemnade jorden fick ej heller trampas af de fötter som på lustvandring voro stadda.

Hvart skulle man gå? I Sven Moisi gränd, i Mattis Mårtenssons gränd, i Lumparegränden, östan till, der Heliga Lekama Gille hade två hus, Kopparporten och Taskehuset, eller i Mäster Michels gränd eller i Lasse Skomakares eller i fru Gunilds eller i någon af de andra gränderna? Det fans ett tillräckligt antal af dem, snart lagda utanför den inre stadsmuren, så vestan som östan till, mellan östra Långgatan och Fiskehamnen, d. v. s. Österlånggatan och den delen af n. v. Skeppsbron som är längst upp mot husraden (den öfriga delen var i äldre tider vatten), icke mindre än 26; mellan vestra Långgatan och stranden, d. v. s. ned till Korntorget (Kornham) och Kaggehamn samt vidare vester ut öfver 40. Men alla dessa gränder voro så trånga, att i dem två personer knapt kunde komma förbi hvarandra. Några förlustelseställen i fria luften kunde man ej hafva der.

Inom hus hade man ej heller några andra lägenheter än dem som egdes af gillena, och dessa släpte icke in andra än sina egna medlemmar.

Man gick utanför stadsmuren, i fall der fans någon torr plats der gränderna togo slut. På vattnet for man kanske föga i annat ändamål än att fiska. Man måste krångla sig ut genom »Krantzen»,

* *En Lustig och Trovärdig Chronika om Stockholm, som ähr på thenna thid Sveriges Rijkhes nampkunnige hufvud Stadh, med svenska rim beskrefven och i åtta böcker begrepen af Johan Messenio Åhr 1629.* Utgifven i Carl Silfverstolpes Historiska Bibliotek. 1875.

det pålverk som ett stycke från stranden omgaf både staden och Gråmunkeholmen, det gamla Kedjeskär (Riddarholmen). Visserligen funnos öppningar, men de voro stängda med svängbommar och lås, och nycklarne förvarades af de *bömslutare* som valdes bland stadens förnämste borgare.

En öppen plats tjenlig till förlustelseställe fans på fast mark utanför stadsmuren, och det var på n. v. Mynttorget vid inre Norreport.

Men det var trångt, äfven der. Riddaregatan (n. v. Myntgatan) fans icke ännu.* Norreport tog bort en del af torget. Åtskilligt

Fig. 39. Stockholm från 1500-talet med Norreport och Brunkeberg.
Efter samtida gravyr.

skräp förvarades också under bar himmel. Smedjegatan bidrog icke till förlustelserna. Der bodde och hamrade ännu vid medlet af 1500-talet fem smeder, en kopparslagare och en plåtslagare. På platsens östra sida gick en del af slottsgrafven, på den norra flöt sydligaste armen af Norrström, dubbelt så bred som nu.

Man ville hafva större svängrum och gick öfver bron från inre Norreport till Helgeandsholmen (gamla Stora Stockholmen), vidare öfver Lilla Stockholmen, nu norra delen af Helgeandsholmen, och

* Ett kungl. bref af den 28 Juli 1668 befallde gatans öppnande från Norreport genom Salvii arfvingars och salig fru Ebba Leijonhufvuds hus. År 1669 afgafs ytterligare bref om samma sak, och öfverståhållaren anbefaldes, att gatan med det snaraste skulle göras färdig.

genom yttre Norreport öfver ännu en bro som kom fram ungefär vid östra kanten af n. v. arfprinsens palats, till foten af Brantberget, efter Johan Brunkes afrittning der kalladt Brunkeberg, som sträckte sig på södra sidan ända ned till Norrström (fig. 39).

Der var man ändligen i det fria. Men det var ej alltid så lätt att komma dit. I ofredens tider, och dessa återkommo ej sällan, måste fredliga vandrare hålla sig borta från yttre Norreport, och på förlustelser var då ej att tänka. Ända in på 1500-talet gick det ofta omildt till på det stället. Då Gustaf Vasa slog sitt läger på Brunkeberg, voro der, såsom Erik Jöresson (Tegel) berättar i sin *Gustaffs historia*, »fyre Galghar fulle hängde öffuerst uppå Bärghet med Swenske Män».

Äfven då det var fred i och omkring Stockholm, hade det sina farligheter att gå upp på Brunkeberg och roa sig. Der höllo röfvare och »arga skalkar» hus i de grottor som först bebotts af fromma eremiter.

Messenius d. ä. berättar i sin Stockholmskrönika, att der

Bodde Eremiter ej få,
Under berget i Kula en,
Ther solen på them icke sken
Hwilken blef med tiden öde,
Nær the wore alle döede,
Roefvare intogo henne,
Them monde Kungen oppbrænne,
Och kastade Kulan igen,
Ei sker sedan ther nogon mehn.

Lyckades man få vara ostörd af krigsmän och Brunkebergs-röfvare, kunde man nog roa sig på S:t Clara gärde och i trakten der omkring. Det var visserligen litet sumpigt här och der, men mellan sandbankarne och morasen fann man dock några torra ställen, om det också icke växte mycket annat än ljung och små buskar. Der var en *malm*, såsom dylika fält heta på landsbygden än i dag, säger Nordberg i sin bok *S:t Clara Minne*, och skall Norrmalm på den sidan, liksom Södermalm på den motsatta sidan af Stockholm deraf hafva fått sitt namn.*

Man vallfärdade till det här belägna, af Magnus Ladulås upprättade S:t Clara nunnekloster, som med sin klosterkyrka i midten och åtskilliga små hus omkring henne, allt omgifvet af en mur, såg

* Wittingh anför i sin bok *S:t Jacobs Minne* en annan härledning, nämligen att *malm* skulle komma af »Malamän», besoldade personer till stadens bevakning och försvar, hvilka vid sina tillfällen blifvit här inqvarterade, att de icke måtte vara den trångbodda staden till besvär.

ganska inbjudande ut, synnerligen genom den vackra skogslunden, som gränsade in till norra sidan af klostret och kanske sträckte sig backen utför (Norra Kyrkogatan i vår tid), under det nunnorna på södra sidan om muren, åt n. v. Södra Kyrkogatan, hade två instängda täppor, »tvifvelsutan», säger Nordberg, »till nödiga behof i sin hushållning, för sådana jordfrukter som dem tjente».

Många gårdar i trakten tjenade till hviloställen vid utflykter från staden. Dessa gårdar hörde i allmänhet till klostret, dit förlänade af konungar och enskilda personer samt gifna i hemgift med de fruntimmer af de förmögnare klasserna som af sina anhöriga bestämts till nunnor eller af egen vilja tagit doket.

När man tröttnade att leka på S:t Clara gärde, som 1529 anslags till mulbete åt de kreatur som egdes af stadens borgare, eller att besöka gårdarne i trakten, och man ej längre fruktade för ogeringsmän, gick man ända upp på sandåsen för att njuta af utsigten, hvilken var ganska vidsträckt. Om vårdtornet deruppe hafva vi redan talat. Derifrån kunde man se öfver nästan hela Solna socken, och hon var likväl icke liten, utan sträckte sig i öster ända till Blockhusudden med det gamla försvarsverket samt i vester långt in åt Mälarsidan och slöt i söder först midt på Stortorget, så att Stockholms slott, Storkyrkan, Norrmalm, Ladugårdslandet och Kungsholmen allt på Solna sockens »förra botten funderade äro». Och en förlustelse var det att skåda allt detta.

Sedan Norrmalm börjat på allvar bebyggas, och man ej längre fruktade någon fiende från det hållet samt de förut så talrika afrättningarna på Brunkeberg mindre ofta förekommo, började man också tänka på att göra förlustelseplatserna på Brunkebergsåsen mer inbjudande. Man lär till och med hafva byggt några små vallar till vindrufvors plantering, men detta »wärk» gick inom kort tid öfver ända. Det förtäljes också, att i sjelfva bergets klapper, ungefär 5 à 6 alnar ned i jorden, skola hittats åtskilliga slags snäckor, hvilket, utom alla andra skäl, skulle vara ett klart bevis, att »denna sandås måtte vid sjelfva syndafloden vara uppkastad». Likaledes uppgifves det, att »i berget tagits åtskilliga slags ädla stenar, som topas, agat, jaspis samt porfyr, marmor, bergkristaller och stenar som hafva malmådror i sig».

Man hade således ganska vackra föreställningar om Brunkebergs ädla egenskaper. Men stundom var det farligt att gå dit, sedan mörkret inträdt, till och med i skymningen, icke för vanliga ogeringsmäns skull, men väl i anseende till de trollväsen som der uppe drefvo ofog. I den *Dissertatio academica de Monte Brunconis vulgo Brunkeberg*, som Jonas Bång offentligen framställde och på stora

Gustavianum i Upsala den 12 Juni 1732 försvarade, anføres bland annat, att 1685 i maj, gångedags måndag i skymningen, en skrifvare gått den gatan som löper ifrån styckgjutarehuset upp åt Brunkeberg och då han kom upp mot kullen på berget, vid det yttersta huset, som der var i uppgången på högra handen, ropade folket och varnade, att han icke måtte gå fram. Han gick likväl. Öfverst på kullen fick han se åtta små personer dansa i ring, hållande hvar andra i händerna, alla i sida kläder, men med svarta ansigten och krithvitt hår som hängde rakt ned. Ingen var öfver sex kvarter lång. Skrifvaren kastades utför berget, så att det rasslade i den lösa klappern och blef han tillika så sönderkrossad och kramad, att han spottade blod. Han kallade till sig kapellanen i Maria församling Peter Strandell, tog nattvarden och omtalade hvad som händt honom. Kort derefter dog han.

Men det var i skymningen. På ljusa dagen var det icke så farligt. Emellertid nöjde man sig ej längre med S:t Clara gårde som allt mer bebyggdes eller med Brunkebergsåsen som också småningom inkräktades och hvarifrån byggnadsämnen togos till en stor del åt de nya gatorna, ända upp på Södermalm, såsom Horns- och Götgatorna m. fl. Man drog sig utför bergets östra sluttning, den brantaste, eller vandrade från staden förbi bergets södra sida, der Malmtorget småningom bildade sig, men först vid den stora regleringen af Norrmalm under drottning Kristinas tid ordentligt afmättes och ordnades. Der var ganska länge endast en brant strandväg som gick fram till S:t Jakobs kyrka, hvilken antages hafva funnits redan vid början af 1300-talet och skall hafva varit en gammalmodig korsbyggnad, otvifvelaktigt af trä. Denna nedrefs 1527 bland de byggnader norr om strömmen som ansågos farliga, emedan fienden snart kunde lägga sig i dem, slottet och staden till förfång.

Snart bygde man dock åter i trakten, och här och der i källgårdarne förlustade man sig. Der tyckas också rastställen hafva funnits för dem som färdades från eller till Roslagen, dit vägen gick förbi den af Johan den tredje åter uppbygda Jakobs kyrka samt sedan öfver den bro, gamla Ladugårdslandsbron, som vi i inledningen omtalat såsom tillvarande ännu på 1730-talet och som genom den der liggande gamla Ladugårdslandstullen förde öfver Träskrännilen, der Jakobs Bergsgatas östra del nu leder till Gref Turegatan (f. d. Squalbergsgatan) och Riddargatsbacken (f. d. Sperlings backe). Vägen fortsatte öfver vestra delen af nu varande Ladugårdslandet och Ladugårdsgärdet.

Ville stockholmaren begifva sig till aflägsnare trakter utanför staden, så kunde han kanske ganska länge sjöledes komma från den

del af Ladugårdslandsviken som sedan kallades Päckartorgsviken och senast Katthafvet och der Berzelii park nu är samt fara upp för ån till stora Träsksjön och derifrån till Kattrumpersjön, nu Norra Brunnsviken. Wittingh omtalar i »S:t Jakobs Minne», att ännu på hans tid (boken utgafs 1771) lefde gamla personer som mindes från sin barndom, att man med små båtar rott på Ingemarshofs-ängarne och der fiskat. »Åtskilliga jernringar af större slaget», fortfar Wittingh, »som ännu sitta qvar uti de Västra Bärge vid Träsket, nedan för den så kallade Nya Wägen, vittna, att man der fordom hamnat och hvilat med sina farkoster».

Bland kålgårdarne utanför staden var det i synnerhet en som snart öfverglänste alla andra, och det var konungens egen, hvilken fans åtminstone i förra hälften af 1400-talet, kanske förr. Redan tidigt nämnes konungens örtagård eller

Kungsträdgården, ett namn som ej var någon tom titel. Det var visserligen ett förlustelseställe, men ingalunda för hvem som helst. Det tålde ganska länge, innan trädgården uppläts åt allmänheten. Stockholmsfolket hörde visserligen mycket talas om denna lustgård och huru de kungliga der roade sig, men det fick ej tränga dit in. Det såg, att trädgården utvidgades på bekostnad af Jakobs kyrkogård; det förnam, att Gustaf Vasa inkallade en utländsk örtagårdsmästare, Hans Friese, som skulle sätta konungens trädgårdar i stånd och om vintrarne väfva linne och dräll åt drottningen; det hörde ett par årtionden derefter talas om en annan utlänning, Jean Allard, som skulle af den kungliga trädgården göra en helt och hållet ny lustgård med främmande, sällsynta träd och örter; det fick veta, att Gustaf den andre Adolf skaffat sig en ny »Gartner» som hette Gabriel König och att drottning Kristina i sitt lusthus* skulle hafva haft »flera roliga och nöjda stunder»; men allt detta var endast på afstånd. Det tyckes som Stockholms allmänhet ej heller fått på närmare håll beundra den vattenkost som under Karl den elfte uppsattes i trädgården och till hvilken vattnet, enligt kungl. trädgårdshintendenten Johan Hårlemans förslag, togs från Träsksjön, hvilken innehöll sådant »sött och af solen uppvärmdt vatten som för trädgården vore tjenligt». När stockholmsfolket släptes in i trädgården, var det redan slut med vattenkonsten.

Först i det senast förflutna århundradet och i synnerhet under Gustaf den tredje medgafs det allmänheten att förlusta sig i Kungsträdgården. Då uppfördes också ett nytt varmväxthus i norra ändan af platsen (ett gammalt fans redan från Karl den tolf-

* Nu sannolikt general-landtmäterikontorets hus eller åtminstone en del deraf.

tes tid). Det var också på den tiden som ett trädgårdsmästareboställe bygdes bredvid växthuset, der Blanchs kafé nu ligger.

Alla uppgifter sammanstamma deruti, att platsen under 1700-talet var en väl skött trädgård som hade sina af staten lönade vårdare, och då allmänheten omsider fick tillträde, vardt Kungsträdgården en förlustelseplats af gladaste slag.

Bellman upplyser oss, huru det stod till der på hans tid. Att vakt fans vid ingångarne ser man af Fredmans 37:de epistel till *Mollberg på post vid Kungsträdgården*.

Mollberg, stå stilla, stå stilla vid grind,
Stilla på din post — fältväbeln befaller —
Stå som en docka rödblommig och trind
Inom Floras grönskande galler!

Att der funnos ej blott trädgårdsgångar, utan äfven byggnader, märker man af strofens fortsättning:

Stolt dina ben med hvita stöfletter
Trippa beständigt kring gångar och hus.

Musik uppfördes också i Kungsträdgården på den tiden, ty:

I perspektivet, så långt som du ser
Inom dessa murar, fönster och rutor
Orfeus Flora sin dyrkan nu ger
Vid cymbaler, flöjter och lutor.

Inom gallret skådas för öfrigt »blomstrande prål», »sammanvridna hvalf, blompottor och stoder», och folket i trädgården är i farten med »bugningar, nigningar, löjen och skräl, vid ett sorl af sprutande floder. Stolt här och der med dyrbara släp mötas och trängas herdinnor, grefvinnor».

Man ser en löpare i blått skärp och guldgul tröja framför två hingstar, och bullrande kommer en gyllene kaross med en turk bland fyra lakejer. Der en excellens till fots, »äldrig i purpur med stjerna och band går en landets drott». . . . »Stolt med en plym, i glimmande dräkt, nyter och spänd, framstiger en annan: röd emot soln, med hatten för pannan, blixtrar på fingret juvelen så täckt».

Men det är icke endast den förnäma verlden: äfven fader Bergström, namnsdagsblåsaren i Katrinatrakten, är der och »fingrar basongen».

»Och bland en flock som sorlar på gången
Hvällvas af messing två glimmande lock».

Efter Gustaf den tredjes tid ändrades trädgården mycket. Åtskilliga träd nedhöggos för att skaffa ljus och luft i de täta gångarne;

gröna fält anlades och mycket annat gjordes till platsens förskö-
nande; men varmväxthuset förvandlades till en danssal eller s. k.
Vauxhall (fig. 40), der baler gäfvos till förmån för lifgardets barnhus.*

Med dessa baler öfver gick Kungsträdgården helt och hållet till
förlustelseställe för den stora allmänheten. Ut i ett kungl. bref till
öfverståthållaren, frih. von Essen, af den 24 dec. 1795, ålades denne
att vaka öfver, det skick och ordning måtte i trädgården iakttagas
vid promenader, festiviteter och andra folksamlingar.

Vauxhallen skulle, i likhet med sin förebild i London, afse full-
komlig jemlikhet. Der fick man, såsom fru Lenngren uttryckte sig,
se »drängar bland stjernor och band». Vauxhallsbalerna voro tal-

Fig. 40. Vauxhall i Kungsträdgården. Efter samtida litografi.

rikt besökta af »fröknar i flockar, vestaler i knippor». Der var
»jemlikhet, qvalm och musik».

Trängseln var besvärlig, men man rörde sig i alla fall bland
»flottiga kinder och os af kotletter», såsom fru Lenngren också sjun-
ger. I salens enda ända var världshus och i den andra schweizeri.

Vauxhallshärligheten räckte dock ej många år, ty redan 1801
inreddes byggnaden till arsenal och fylldes med de segertecken som
under de närmast föregående åren, efter De la Gardieska palat-

* Hade först sin egen lägenhet i det hus i hörnet af Stora Kungsholmsgatan och Gamla
Kungsholmsbron, hvilket en tid kallades Cathrineborg och der Melcher Jung år 1644
inrättade sitt glasbruk samt sedan egdes af hofjunkaren J. E. Snoilsky och ännu
senare af grefve Carl Ehrenpreus. Sedermera intogs gardesbarnhusbarnen på Stora
barnhuset.

sets förvandlande till kungl. skådespelshus, varit förvarade på Fredrikshof.*

På 1790-talet hade de mindre ingångarne på östra och vestra sidorna igenmurats, och trädgården vardt då tillgänglig från endast de norra och södra; men 1799 öppnades åter portarne på de först nämnda sidorna (fig. 41). Mot slutet af Gustaf den fjerde Adolfs regering nedrefs södra muren, midt emot f. d. De la Gardieska palatset,

Fig. 41. Efter gravyr af Heland.

och den der utanför liggande delen af Arsenalsgatan jemnades med trädgården.

Redan under Karl den trettondes tid började trädgården småningom förstöras, men det var dock först under Karl Johans dagar som platsen miste allt utseende af lustpark. De frodiga gräsmattorna undanröjdes, blomstersängarna borttogos, en stor del af de gamla, majestätiska träden nedhöggs. Trädgården jemnades, grusa-

* I Kungsträdgårdens »orangeribyggnad», såsom Vauxhallen åter kallades, stannade fanorna till 1817, då de flyttades till Riddarholmskyrkan och sedan åter några gånger släpades från det ena förvaringsstället till det andra, till dess de i vår tid å nyo hamnade i nämnda kyrka.

des och förvandlades till ett sandhaf, endast på östra och västra sidorna omslutet af några trädrader. Der lät Karl Johan resa en stånbild af den konung, åt hvilken svenska *folket* aldrig skulle hafva rest någon minnesvård. Stoden aftäcktes den 5 November 1821, och den 26 Mars 1822 påbjöd ett kungligt bref, att Kungsträdgården skulle kallas Karl den trettondes torg.

Dermed var det slut på lustgården; men i saknad af verkliga stadsparker lustvandrade stockholmarne på det sandfyllda torget som dock efter en enda regnskur kunde förvandlas till träsk. På sommarmorgnarna drack man brunn i den till brunnsinrättning* förvandlade växthus-vauxhall-arsenalen, och på aftnarna under samma årstid gick man för att höra på »fältmusiken», hvilken stundom äfven uppfördes i »lilla trädgården utanför spisningssalongen», d. v. s. det lilla värds-
huset i nordvestra hörnet, det forna trädgårdsmästarbostället eller »lilla orangeriet». »Fältmusiken» var en föregångare till de »stora militära konserterna» som i vår tid gifvas på samma ställe, utanför Blanchs kafé.

* * *

Om några af de gamla förlustelseställen bibehållit sig, fastän kanske i förändrad form, har det också funnits sådana som spårlöst försvunnit. Ett par dylika låg på Ladugårdslandet. På 1600-talet fans der t. ex. *Jungfru-trädgården*, af hvilken väl Jungfrugatan ännu har sitt namn, så vida det ej var gatan som gaf namn åt trädgården, och der man skall hafva lustvandrat med mycket nöje, men om hvilken inga tillförlitliga underrättelser nu mer äro att tillgå.

Ett annat sådant ställe var *Lustdal* vid Fredrikshof, på den grund som ansågs vara den gamla Kungsladugårdens, en tid Kalfvehagen kalladt och år 1652 upplåtit till Jean De la Vallée, den bekante arkitekten som i unga år kom med sin fader från Frankrike, här vann stort anseende och slutligen befordrades till borgmästare i Stockholm. År 1653 fick han kungl. tillåtelse att på sin tomt bygga värds-
hus samt der ställa till allehanda lustspel och tidsfördrif till »loflig recreation», såsom bollhus, klot och trycktaffel med flera förlustande saker, såsom han sett på främmande orter eller sjelf inven-

* Anlades 1823 af med. doktor Johan Hedenborg, den sedermera genom många åriga resor i österlanden bekante svensk-norske konsuln på Rhodus. Berzelius hade åtagit sig öfverinseendet öfver brunnsinrättningen. År 1825 öfvertogs inrättningen af professor Mosander, som sedan i många år egde den. Genom kungl. brefvet af den 17 Juli 1851 dömdes huset att nedrivas. Det köptes af J. & C. G. Bolinder, hvarefter platsen jemnades, och der har sedan norra allén längs Hamngatan växt upp.

terat, samt dessutom upprätta bageri, gårkök, bryggeri, vinbränning och destillering. Företaget tyckes dock icke hafva haft framgång.

Humlegården hade större lycka med sig och har, fastän efter många vexlande öden, fortlefvat för att i vår tid framstå i försköndadt skick. Såsom namnet ännu utvisar, var der först en verklig humlegård, hvilken anlades på Gustaf den andre Adolfs befallning och sköttes af en humlegårdsmästare som tillika var bildsnidare. Denne mästare skulle lära humlegårdsdrängarne bildhuggeri eller snideri, naturligtvis för att platsen måtte prydas med åtskilliga beläten.

Drottning Kristina förvandlade humlegården till en lustpark. Då

Fig. 42. Rotundan i Humlegården. Ur Magazin för konst, nyheter och moder.

var der, liksom i Kungsträdgården, en plats blott för det förnåma förlustelselivet. Den trädgård som sedan företrädesvis vardt folkets älsklingsställe utgjorde då endast en tillflyktsort för det kungliga hushets medlemmar. Dit kom Ulrika Eleonora d. ä., Karl den elftes gemål, för att förströ sig från hofflivets tvång och hon förde sina barn med sig, och der var således fältet för Karl den tolfte tidigare lekar. Men drottningen var sjuklig och tyckte sig behöfva tak öfver hufvudet, hvarför hon lät upprätta ett lusthus (fig. 42), hvilket skall hafva varit ursprunget till den »rotunda» som ända till vår tid, fastän i mycket förfallet skick, tronade i parkens medelpunkt och der allerna från fyra sidor sammanstötte. *och Linnés skulptur och*

En annan kunglig person som på samma tid visade stort delta

gande för Humlegården var nyss nämnda drottningens svärmoder, Hedvig Eleonora, Karl den tiondes enka, och hennes långa lifstid räckte till för att se parken fullständigt tillväxa. Men efter hennes död tyckes Humlegården hafva vanvårdats. Nära femtio år efter hennes frånfälle skulle parken öfvertagas af Adolf Fredrik sjelf, men ställes snart under öfverståhållarens förvaltning.

Det var under den tiden som Stockholms allmänhet fick utan inskränkning begagna sig af parken som förlustelseort, och der uppstod snart ett ganska muntert lif. Då erhöll också Petter Stenborg,* en för den svenska sceniska konsten verksam man, rättighet att uppföra svenska komedier och 1773 öppnade han just i det gamla kungliga lusthuset, i Humlegårdens »rotunda», en folkteater som i början föga uppmuntrades af »bättre folk», men småningom tillkämpade sig anseende samt slutligen ansågs som en farlig medtäflare till de kungliga teatrarne.

Skådebanan var liten och obehväm, och åskådareplatserna ingalunda bättre, men mycket folk strömmade dit, slutligen äfven af de förnämre, och det säges, att Gustaf den tredje sjelf skall någon gång hafva besökt Humlegårdsteatern. En plats i »premieloge» kostade 6 daler kopparmynt; en i »sekund» 3 daler.

Der uppfördes nästan alla Hallmans just för denna teater skrifna parodier och lustspel, några ett stort antal gånger, såsom »Finkel» eller »det underjordiska bränvinsbränneriet» 46 gånger, »Skeppar Rolf» 34 gånger, o. s. v. Stenborg gaf också Holbergs flesta stycken. »Jeppe Nilsson på berget» eller »Den förvandlade bonden» gick der 16 gånger, sedan stycket förut gifvits af Stenborg på alla de ställen han förut haft sin teater, vid Kindstugatan, i gardeslägret på Ladugårdsgärdet, i Bergstrahlska huset och vid Jerntorget, hvarom man för öfrigt erhåller närmare upplysningar i F. A. Dahlgrens »Anteckningar om Stockholms teatrar».

Bland skådespelarne har teaterkrönikan förvarat minnet af Petter Stenborg sjelf samt hans två söner Nils Gustaf och Carl, den förre föga framstående, men den senare** så mycket mer utmärkt både som sångare och skådespelare och äfven teaterledare. Han var i 33 år anställd vid kungl. teatern, fastän han under många af dessa år tillhörde äfven den enskilda scenen. Såsom Humlegårdens arlequin omtalas först en Löfblad och efter hans död en Neuman, hvilken visade »åtskilliga konster och positurer i equilibrien», något som intygar, att äfven den gren af »konsten» icke var helt och hållet bannlyst från denna teater.

* Född 1719, död 1781.

** Född 1752, död 1813.

Efter att i åtta somrar hafva spelat i Humlegården, flyttades teatern, då öfvertagen af Carl Stenborg, till det närbelägna Eriksberg vid Träsket; men ännu några somrar gåfvos föreställningar på det gamla stället, till dess såväl Eriksbergs-scenen som Humlegårdsspektaklerna förlades till bryggarenkan Nymans hus vid Nedra Munkbron (sedermera kalladt Kirsteinska arfvingarnes) och *Nya Svenska Teatern* der öppnades.

Någon egentlig teater såg man icke åter i Humlegården förr än det lilla skådespelshuset i parkens vestra del uppstod, der Edvard Stjernström 1851 började gifva föreställningar och der bland andra Oskar Anderssons sällskap höll sig i tio somrar.

Få år efter Stenborgska teaterns bortflyttande fick polismästaren, sedermera underståthållaren Liljensparre upplåtelse på tio år af norra delen af Humlegården, och några veckor efter Gustaf den tredjes död förlängdes denna upplåtelse till tretio år derefter; men detta tyckes icke hafva hindrat allmänheten att nyttja södra delen till förlustelseplats. Liljensparre förband sig att anlägga en engelsk trädgård i parkens norra del samt för öfrigt underhålla planteringarne och stängslen; men då hans arfvingar 1817 sålde de återstående årens nyttjanderätt till en enkefru Svensson, förskonades denna af »gunst och nåd» från att uppfylla de villkor som skulle utgöra grunden för besittningsrätten. År 1822 öfverlemnades Humlegården till chefen för artilleriet, som skulle för sina hästar nyttja höafkastningen. Parken kom då under generalfälttygmästarembetets vård och inseende, men vården var långt ifrån omsorgsfull och inseendet alldeles icke insigtsfullt.

Emellertid fortfor allmänheten att infinna sig i den gamla lustparken. Det hade också genom ett kungl. bref af 1820 stadgats, att trädgården borde för allmänheten hållas tillgänglig hela dagen utan afgift från den 1 Maj till den 1 November hvarje år.

Det stadigare folket vandrade stillsamt i de raka alléerna eller satt beskedligt på de lika raka bänkarne, och den manliga afdelningen gick då och då in i rotundan för att vederqvicka sig. Det mindre stadiga folket, såsom gardister, artillerister, lärgossar, åtskilliga tjänstflickor och barnpigor med eller utan barn tumlade om på de illa eller alldeles icke skötta gräsmattorna. Fint såg det icke ut, men folket älskade Humlegården i dennes ej alltid så städade skick. Der kände det sig icke besväradt.

Positiv saknades icke. Förevisare af »schene Rariteten» infunno sig. Hornmusik skallade från rotundan. Karruseller förekommo då och då, i synnerhet en stor karrusell (fig. 43) i vestra delen af parken, och öfvade sin dragningskraft. De mindre stadiga åkte och

redo på karrusellen; de stadiga samt kanske den underafdelning af de förra hvilken inga slantar hade stodo nedanför och sågo på, och karrusellen surrade och snurrade hvar enda afton, men den mindre fina folkqwickheten tvekade ej att kalla honom »svinmatsqvarnen». Det var en qwickhet i gammal stockholmsstil.

Då och då sväfvade en lindansare öfver den beundrande, ry-sande och hurrande mängdens hufvuden. En och annan ballong gick också upp från den stora nordvestra gräsplanen. Fyrverkerier afbrändes ganska ofta under höstqvällarne, till och med vintertiden. Ett sådant sprakade så sent på året som den 28 December (1830), tillstäldt af kapten Rothlieb och styckjunkaren Norck. Vid sådana

Fig. 43. Karrusellen i Humlegården. Efter litografi af C. C. Dahlberg.

tillfällen släptes ingen in i parken som ej köpt biljett till 16 sk. eller till och med 32 sk. banko, och biljetterna såldes på Operakällaren samt källarne Dufvan, Äplet, Södermalm och Gyllene Solen och på Dagbladskontoret. Men de som icke ville betala någon inträdesafgift togo »plankbiljett», i synnerhet från Norra Humlegårdsgatan, der bevakningen var mindre talrik. Stundom stupade plankbiljettagarne på hufvudet i den grönskande dammen som låg i yttersta norden af parken, så vida dammen ej redan var tillfrusen.

Det var i *gamla* »Humlegåln». Sådant händer aldrig mer i den fina park som Stockholms stad, efter att hafva fått nyttjanderätten på sig öfverlåten, låtit skapa omkring det nya bibliotekshuset.

* * *

På den södra malmen voro förlustelseställen ej synnerligt många. Der voro också otillgängligare och långt ödsligare trakter än utanför Norreport. Sjelfva Brunkebergsåsen var, oaktadt sin höjd, icke så svår att besöka som backklintarne söder ut. Visserligen stötte man här och der på en fri plats, t. ex. strax ofvanför stadsgrafven och Söderport, det nu varande Södermalmstorg, men der var dock föga annat än »fri fägång», såsom det heter i Kristofers bref 1442 och 1444. Menniskor syntes just icke till.

Hela »Åsöna» såg ungefär likadan ut ända till dess Gustaf den förste, 1529, gaf den trakten åt Stockholms stad. Södermalm skulle höra under staden, men Norrmalm särskildt under slottet, till hvilket Norrmalmsborna skulle göra dagsverken, och ännu långt der-efter voro de skyldiga att skura rummen i kungl. slottet och i rikets kollegier.

Trögt gick det med Södermalms bebyggande ända till på sexton-hundratalet, då förnämt folk började draga sig åt det hållet. Vi be-höfva endast erinra om Jakob De la Gardie och hans hustru Ebba Brahe, som bebodde det hus, hvilket nu kallas det Schönborgska (så benämndt efter fabrikör Schönborg som köpte det 1762). De gamla kålgårdarne utvidgades och förskönades, men några offentliga trädgårdar finner man icke. Om Stadsträdgården ner åt Hammarby sjö känner man ej mycket. År 1619 köpte Gustaf den andre Adolf af borgaren Eric Larsson en trädgård vid Fatburssjön, men sanno-likl blott för att der inrätta någon fabrik. Under sjuttonhundratalet nämnas många trädgårdar på Södermalm, såsom Rosenlund eller Lindroths trädgård i granskapet af Tantogatan och pestgrafvarne; Jungens vid Gamla Prestgårdsgatan; Holländare-trädgården vid Grinds Hage, nära Timmermansgatan; doktor Heræi mellan Tullports- och Södermanlandsgatorna; Gyllenborgs trädgård och Totties malmgård vid Stora Bondegatan; Wirvachs i Hornskroken; den grefliga Hor-neska, sedan af presidenten Vult von Steyern, fabrikören Hoving m. fl. efter hvarandra innehafda trädgården i slutet af Wolmar-Yx-kullsgatan. Den sist nämnda var kanske den enda offentliga eller åtminstone dit tillträdet icke alldeles förnekades, ty det sades då, att egaren »icke missunnar beskedeligt folk att der promenera». Den sannolikt efter en Franz Zink, som hade egendomar äfven på Kungs-holmen, uppkallade Zinkensdam tyckes icke hafva varit offentlig, ehuru staden förfogade öfver den platsen i senare hälften af sexton-hundratalet. En del af den trädgården offrades i vår tid åt södra stambanan, men den öfriga har bibehållit sig och åtminstone för tre eller fyra årtionden sedan fick man mot en måttlig afgift — 2 sk. banko — infinna sig der och under bårtiden förpläga sig af busk-

*x - Prins Carlsofningens områden Södra Bondegård
huvud och Maria sjukhus*

frukter så mycket man förmådde, dock endast till »spisning på stället».

Det första egentliga förlustelseställe af någon betydelse på Södermalm var *Mosebacke*. Hvem som gifvit platsen dess namn vet man icke, men man känner, att der 1646 stått en väderqvarn, som kallades »Mosis qvarn». Detta finnes antecknadt i en af stadens äldre tomteböcker. Backen nämnes äfven »Mose-Berg», och der fans åtminstone i förra hälften af 1700-talet ett salutbatteri. År 1762 nämnes qvarnen »Hökan», men om denne är den samme som Moses qvarn, vet man icke. »Hökens gränd» torde stå i något sammanhang med qvarnen Hökan. Trakten var för öfrigt föga bebyggd, men sattes genom långa trappor i förbindelse med Stadsgården (fig. 44).

År 1773 nämnes kapten Grund som egare af tomten och huset

Fig. 44. Södra bergen åt Saltsjösidan. Efter Elias Martin.

å Mosebacke, som han inköpt af skoffickaren Johan Berg. Ett par år derefter vardt då varande assessorn i Collegium medicum, professorn, sedermera kungl. arkiatern och ordföranden i Sundhetskollégium David von Schulzenheim genom köp egare af stället och förbättrade det betydligt, i synnerhet genom vackra trädgårdsanläggningar.

Af en tomtkarta från 1787 finner man, huru helt olika trakten då såg ut mot i vår tid. Kartan är upprättad af stadsingenjören Hieron. von der Burg, som afmätt källarmästaren Peter Fogelmarcks två tomter vid den s. k. »Mosis Backe», mellan Fiskaregränden och Lilla Glasbruksgatan, hvilka tomter Fogelmarck 1784 tillhandlat sig af fackelmakaren Johan Frantz för 1,333 rdr 16 sk. Specie.

På södra, d. v. s. öfra delen af Fogelmarcks stora trädgårdstomt hade staden tänkt uppföra ett *vårdtorn*, och stadsingenjören förklarar i sin kartan åtföljande afmätningshandling, att det förbehåll är

å stadens sida gjordt, att om staden framdeles, till allmän nytta och säkerhet, skulle finna nödigt, att på det högsta och mest eminenta stället å denna s. k. Mosis Backe, på ett område af 400 qv.-alnar, låta uppföra ett vårdtorn, berörde plats då utan lösen skulle till staden återställas, samt att emellertid dessa 400 qv.-alnar icke skulle få på något sätt bebyggas. Ytan af den stora Fogelmarckska tomten uppgifves hafva varit $9,487\frac{1}{2}$ qv.-alnar, och af den mindre $1,117\frac{1}{2}$.

Vårdtornet kom ej längre än till funderingarna, och Fogelmarcks stora trädgårdstomt lemnades tills vidare ostyckad, ända till dess just den del, som i förra århundradet var »dessinerad vårdtornsplats», år 1842 ingick i det område hvilket då afsåldes från Mosebacke till Stockholms borgerskap, som på tomten uppförde Navigations-skolhuset.

Stället innehades sedan af flere egare efter hvarandra och började allt mera besökas för den vidsträckta och vackra utsigten. En af Elias Martin tecknad utsigt öfver den del af Stockholm som ses

Fig. 45. Mosebackes källare i forna dagar. Efter ett inträdeskort till trädgården.

från Mosebacke visar i sin förgrund en ganska täck trädgård med åtskilliga manliga och qvinliga figurer samt barn i dräkter från senare delen af 1700-talet. Man ser också bord med bälur och glas, ett intyg, att der då var vårdshusrörelse. I början af vårt århundrade var egendomen dock mycket förfallen, men kom snart i hofkällarmästaren Lundmarkers ego, och denne tyckes icke hafva skytt några kostnader för att försköna det genom sitt läge så eftersökta stället. Lundmarker undanröjde alla gamla bygnader, anlade nya trappor, terrasser, parterrer och blomstersängar. År 1829 egdes stället af källarmästaren Löfvenmark.

Sjelfva vårdshuset, ett litet trähus, var dock ganska anspråkslöst, äfven efter Löfvenmarks tid, som kan ses af fig. 45 hvilken är tecknad efter ett gammalt inträdeskort (»Entrée Billett till Stora Mosebacke Trädgård»). Georg Scheutz uppger i sin bok »Illustrerad Stockholm» (tryckt 1860), att stället förut varit föga känt för hufvudstadens egna invånare, men mera bekant genom resandes berättelser.

Emellertid gingo nog stockholmarna sjelfva också dit, hvilket bland annat intygas af en versmakare som på 1820-talet skref:

Med blicken uppåt sträckt jag nu framför mig ser
en kulle, väl bebyggd, med namn af Mose backe.
(Det namnet, hoppas jag, lär stället ge kredit.
Som Adams bostad förr i Kalkstad var belägen,
som Rudbeck har bevist, så är jag ock benägen
att tro det Moses flyttat hit,
när han att vara Kung ej mer var angelägen).
Uppför de trappors hundratal,
som leda till den höjd som nu min åtrå väcker,
jag klifver steg för steg. Snart i en rymlig sal
jag på en soffas bädd de trötta lemmar sträcker,
att sedan se den nejd som utbreds för min syn.*

Men Georg Scheutz upplyser, att man hade att leta sig väg genom trånga och slingrande brinkar eller sträfvor upp för ännu brantare och krokigare trappor, inträngda mellan gamla träkojor och plank, tills man äntligen efter tränga mödor stod utanför en liten port, porten till Mosebackes då högst tarfliga värdshus. Man steg in och befann sig på en gräsbevuxen gård, kringgårdad af flera famnars höga plank i vester, norr och öster, men såg ingenting mer än den blå himlen omkring dem. På gårdens högra sida stod ett rödbrunt trähus, dit en stenlagd gångstig ledde snedt öfver gräsmattan; det var värdshuset. Kring brädspel och glas der inne »sutto förståndige män», som Bellman skulle hafva uttryckt sig, och som sällan underläto att med en viss medlidsam nyfikenhet betrakta främlingen, när han hvarken begärde toddy eller bifstek, utan endast nyckeln till trädgården. Tillträdet dit måste nämligen begäras särskildt och betalas. En kyparegosse eller tjenstflicka fick tillsägelse att följa med och öppna porten.

När den slogs upp — fortfar Georg Scheutz i sin skildring — var emellertid utsigten lika öfverraskande då som nu; endast terrassen befanns ännu sådan som naturen danat den — en tvärbrant klipphylla med en gräsplan jemte några träd ofvanpå, och nedom denna ättestupa den s. k. trädgården — en liten kryddtåppa i den fuktiga skuggan vid klippans fot, dit husets invånare kunde klättra ned på en mot bergväggen upplyftad trappstege. De enda anstalter man vidtagit till de här sällsynta gästernas trefnad utgjordes af en stadig ledstång utmed bräddjupet, efter den vanliga modellen vid landsvägsgröpar, och några på gräsmattan under träden utställda små bord med

* Stockholm, *philosophisk, satirisk och poetisk målning*. Första häftet. Stockholm 1823. *af af Wänerstedt*

bänkar omkring. Men detta var nog för de få, som på den tiden brydde sig om att stiga hit in.

Georg Scheutzs skildring innehåller troligtvis ett minne från hans första tid i Stockholm (han var född 1785 och kom till Stockholm 1812), hvarför det är antagligt, att beskrifningen öfver Mosebacke gäller stället utseende före den förskönande hofkällarmästarns tid. Den lilla värdshusbyggnaden stod dock qvar mycket länge efter den tiden.

Vårt eget minne räcker ej till för att bekräfta Georg Scheutz's lika lifliga som trovärdiga skildring, men nog kunna vi erinra oss den tid, då Mosebacke trädgård, oaktadt de Lundmarkska försköningarna, var en temligen tarflig förlustelseplats, der man dock hvarje söndag samt en eller annan hvardag mot måttlig inträdesafgift fick höra musik af blåsinstrument, hvilkas toner utgingo från en liten läktare på taket af ett särskildt, i trädgården beläget litet schweizeri och för öfrigt skallade långt öfver sjön och Skeppsbron. Då och då uppträdde äfven någon konstmakare i trädgården.

Det var först för trettio år sedan som Mosebacke började åter snyggas upp. Den 2 Maj 1850 såldes stället af traktör Rydbergs arfvingar till handlanden C. A. Wallman, den redan från 1840-talet bekante folkförlustaren, hvilken genom de af honom tillställda lustfärderna till Norsborg och Skärholmen med flera vackra ställen pumpade mera luft i stockholmarne än de kanske någonsin förut fått i sig. Han gjorde ganska kostsamma anläggningar, uppförde en stor öppen danspaviljong och en täckt sommarteater, en karusell, en hjulgunga och ett par musikläktare, en schweizeribyggnad med veranda, m. m.

Den 16 Augusti 1850 öppnades den till Tivoli förvandlade Mosebacke. Under återstoden af den sommaren samt hela den följande gäfvos konserter der flere gånger i veckan, och folknöjen af lika oskyldigt, som muntrande slag omvexlade med musiken. Inträdesafgiften var 8 sk. banko. Vanligtvis började nöjena med en konsertafdelning, ofta utförd af någon af gardens musikkårer eller af Schnötzingers orkester. Efter första afdelningen visades kanske en *Pas anglaise* af »lilla Louise», en *Grand force tour* (vi skrifva såsom det stod tryckt på affischen) med »flera nya förändringar och två gossar på fötterna», en *Globusdans fotproduktion* och till slut den *Stora Ascensionen* — allt detta på lina. Så kom åter en konsertafdelning med Auber och Meyerbeer och Lumbye, Bellman icke att glömma, och när det var slut på föreställningen i trädgården, gick man in i sommarteatern och såg en eller annan pantomim, med eller utan ballett. Inträdet till teatern betalades särskildt, liksom till balen i danspaviljongen samt för begagnandet af karrusellen, hjulgungan och skjutbanan, men för fyrverkeriet erlades ingen extra afgift, och ett fyr-

verkeri måste man naturligtvis ha, åtminstone på de riktiga festaftnarne. Det var alltid ett ganska gladt lif, och Mosebacke var under några år en verklig förlustelseort.

År 1852 nedrefs det gamla trähuset med sin lilla källarsal, och grunden lades till Södra teaterhuset. Skådebanan i det nybygda huset öppnades den 20 November 1853 af J. W. Weselius och R. G. Broman såsom föreståndare och kallades då »Nya teatern på Mosebacke», men snart endast »Södra teatern».

Natten mellan den 26 och 27 Augusti 1857 förstördes Södra teatern (L. Zetterholm var då direktör) genom våldeld, som hade börjat i ett litet trähus i Hökens gränd, andra egendomen vester om teaterhuset, och spridde sig till flera andra der intill liggande trähus. Vinden, häftig sydvest, förde lågorna till teaterhuset, hvilket jemte omkring tjugu egendomar, såväl trä- som stenhus, nedbrann. Ett tiotal egendomar skadades dess utom. Mosebackes öfriga förlustelägenheter och trädgård tyckas dock icke hafva lidit af elden.

Men den företagsamme och ihärdige Wallman lät icke modet falla. Efter ett par år stod ett nytt, ännu ståtligare, efter arkitekten J. F. Åboms ritning, af byggmästaren Atterberg uppfördt teaterhus på det förras plats, och den 1 December 1859 invigdes det af Zetterholms skådespelarsällskap.

* * *

För femtio år sedan egde Stockholm icke många offentliga förlustelseställen i fria luften. Mosebacke hade då ett af sina minst fördelaktiga skeden. Något Tivoli kände man icke till. Humlegården stred också mot ogynsamma förhållanden för tillfället. Kungsträdgården var förvandlad till Karl den trettondes torg. Djurgården var det enda ställe, der man kunde njuta sin frihet en vacker sommar-afton, men det var icke tillräckligt. Man behöfde någon lustgård inom stadens område.

Då uppstod »parterren», och man tyckte, att han fylde ett länge känt behof. Man var riktigt stolt öfver de stora framsteg som Stockholm gjorde. *Parterren vid Nya bron* kallades den nya anläggningen. Norrbro var väl sina trettio år snart, norra delen ännu äldre, men kallades likväl fortfarande »Nya» bron till skilnad från *den* Norrbro som i århundraden utgått från Mynttorget för att öfver Stora och Lilla Stockholmen hinna Malmtorget vid hörnet af Grills hus, f. d. Torstensonska palatset, som 1783 köptes af Sofia Albertina.

Af det slägte som nu lustvandrar i Strömparterren är det icke många som kunna minnas, huru stället såg ut för femtio år sedan,

och ingen af de nu lefvande har sett den gamla Barkareholmen, hvilken var, åtminstone till en del, upphofvet till »parterren». Hvem tänker nu på Slagtarhusbron, den gamla träbron som började vid stranden, nedanför slottets nordöstra sida, der den kungliga vedgården låg, gick på sned i nordvestlig riktning till Helgeandsholmen, krökte sig der och kom i mera nordlig fram till torget, midt emellan en blötfiskbod och en qvarn? De som nu förfriska sig i Strömparterren hafva kanske knapt hört talas om det stora slagtarhuset som låg der i äldre tider, hela det i strömmen utbygda kvarteret, med våghus och fiskarehamn och »Skoport», skomakareembetets gemensamma försäljningslägenhet, sedermera flyttad till vindsvåningen i embetets hus vid Slottsbacken, ett helt stort bråte, något förskräckligt skräpigt, men lifaktigt i köpenskap och omsättning för dagens nödtorft.

För femtio år sedan var allt detta bråte försvunnet. Om Barkareholmen hörde man ej talas. Men den lilla platsen nedanför Norrbro — *Nya bron* — var en upplagsort för fiskfredskap, byggnadsvirke och annat af ännu mindre snygg art. År 1831 uppstod fråga att der anlägga en promenadplats med planteringar, och året derpå uppläts promenaden åt allmänheten, hvilken icke underlät att deraf begagna sig. Man uttryckte sin stora fögnad öfver anläggningen och prisade öfverståthållaren, frih. Sprengtporten, samt stadsarkitekten, öfverstelöjtnant Lidströmer, och trädgårdsmästaren, direktör Lundström, hvilken sist nämde icke velat mottaga någon betalning för sitt besvär, men i stället fick ett kaffekök af silfver, värdt 200 rdr banko.

Det fans just ej mycken skugga i den nya anläggningens början, men popplarne sköto dock snart i höjden, och medan man väntade på att den lilla parken skulle varda fullfärdig, höll man sig till schweizeriet, och detta vardt snart hufvudsak på förlustelseorten. Förfriskningar skulle man naturligtvis hafva, hvarför anläggarna genast tänkte på en »schweizeributik», som det då hette. Man ämnade för det ändamålet uppföra en byggnad af trä, men då kongl. maj:t icke fann en sådan lämplig, inrättades mellersta brohvalfvet till »butik» eller konditori, i hvilket dock icke skulle få finnas några starka drycker. Dessa läto likväl ej vänta på sig. Hofkonditorn A. C. Behrens vardt »schweizeributikens» förste innehafvare och betalade under de första åren 150 rdr banko i årligt arrende till staden, men från 1838 måste han erlägga 1,400, hvilken summa under hans efterträdare småningom betydligt ökats.

Sedan man tänkt på förfriskningar, började man äfven tänka på namn åt den nya parken. Parterren vid Nya bron fick han länge heta, men det var för långt och bara »parterren» ej nog betecknande.

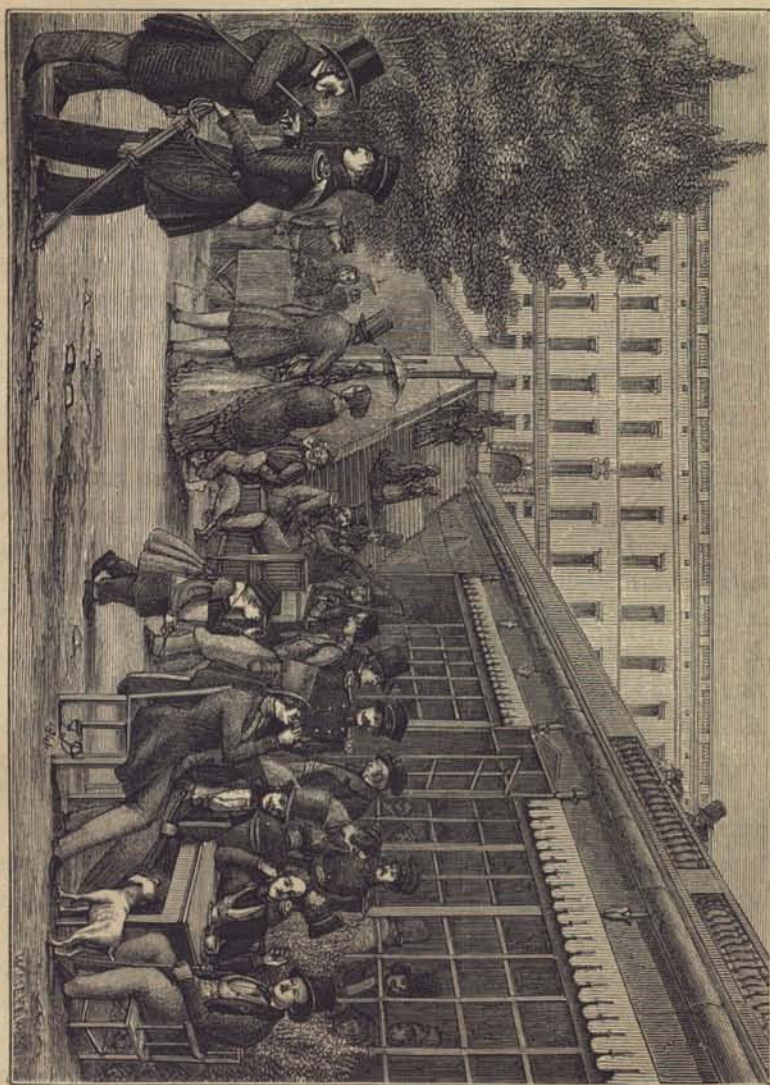

Fig. 46. Strömparterren 1841. Efter F. v. Dardel.

Strömparterren fans lämpligare, och det blef också namnet. Några af kungahusets vänner och kronprinsessan Josefinas beundrare ville belöna den nya anläggningen med namnet *Josefinalund*, en stor ära för en liten plätt jord i Norrström; men så populär kronprinsessan än var, blef namnet dock aldrig populärt och försvann snart.

Bland dem som under Strömparterrens ungdomsår flitigt infunno sig der voro många unga, glada garnisonsofficerare, och på den afbildning af stället som vi från den tiden här införa (fig. 46) höra de allra flesta personerna till nämde klass. Längst till venster i förgrunden, från åskådaren räknadt, står en Montgomery, kapten vid Topografiska kåren, och i samtal med honom då varande löjtnanten vid Svea artilleri, sedermera majoren af Kullberg (under många år ordförande i artisternes och literatörernes pensionsförening). Vid bordet till höger sitta, från venster till höger räknadt, då varande löjtnanten vid Svea gardet, nu mera öfverintendenten F. v. Dardel (planschens tecknare); löjtnanten Leonard Reuterskiöld vid Göta artilleri, n. m. pensionerad öfverstelöjtnant; Erik af Edholm, löjtnant vid Andra gardet, n. m. kungl. teaterdirektör; grefve J. A. Cronstedt, löjtnant vid samma regemente, ordonnansofficer hos Karl Johan, känd karrikaturtecknare, gick sedermera i rysk tjänst. Bakom af Edholm sitter (i uniform) löjtnanten, grefve Sven Lagerberg, n. m. generallöjtnant. Till venster om bordet och ungefär midt på planschen synes en då mycket bekant, ofärdig silhouettklippare. I bakgrunden sitter (i uniform) vid ett bord nedanför trappan majoren Dreyer, bördig från Hannover. Något bakom v. Dardel är uppassaren Kahn (sedermera värdshusvärd, senast på Mosebacke, nu mera vinhandlare) i fart med den stora piskan, en af Strömparterrens då varande märkvärdigheter och som höll alla näsvisa hundar på afstånd. Till höger om Kahn visar sig profilen af d. v. löjtnanten vid Andra gardet Ehrenhoff, erhöill sedermera majors afsked och vardt postmästare i Visby; vidare till höger (i uniform) Bror Munck, löjtnant vid Svea gardet, och hofkonditorn Behrens sjelf; till höger om Behrens, fortfarande från åskådaren räknadt, löjtnant G. Fleetwood vid Svea gardet (också i uniform), nu öfverste för Bohus regemente, och allra längst till höger, innanför glasväggen, sångaren Belletti.*

Det var en del af den tidens unga och glada Stockholm. Bland de nämnda hafva Montgomery, Dreyer, Ehrenhoff, Munck, Behrens och Cronstedt samt sannolikt också den ofärdige silhouettklipparen lemnat det jordiska, under det de öfrige äro nästan alla i full verksamhet, men kanske icke så ofta nu som förr synas i Strömparterren. Denne är likväl mer befolkad än någonsin förut. Efter Behrens

* Italiensk operasångare, anställd vid k. teatern i Stockholm 1839—1844.

död, 1854, öfvertogs »butiken» af August Davidson som innehade rättigheterna till 1867, då de öfverlemnades till konditor Lagergren, efter hvilken de innehafvas af Magnus Davidson.

* * *

Barnhusgården var en i gamla Stockholm väl känd förlustelseort. Med den benämningen afses icke den inom Stora Barnhuset liggande gården, utan hvad som sedermera motsvarades af Trädgårdsföreningens park vid Drottninggatan på en Stora Barnhuset tillhörig tomt. På den gården fans en rund träbyggnad. Der uppträdde konstberidare. Der förevisades vilda djur. Der spelades också komedi.

Se här en konstberidaraffisch* från slutet af förra århundradet:

Med Hans Kongl. Maj:ts

Allernådigste Privilegium

i dag Thorisdag den 15 Januari 1795 blifwer för första gången uppförd

En stor Ridnings- och Woltigerings-Exercice

i stort galopp.

Herr Lailson, widtberömd konstridare, privilegierad af åstiftliga utländska Håf, där han blifwit ärfånd för den yppersta konstridare i Europa, så wäl för sin wighets skull, som för sina Ridöfningars ihela (i hwilka äfseenden han äfwen smidrar sig med att wara den enda som kan utföra dem) får nu den äran, att jämte hela sitt sällskap gifwa den första Representationen af deras Exercise. De stola bemöda sig att tillfredsställa Allmänheten genom så owanliga ridkonster, att man werkligen måste se dem för att kunna tro dem. Han ber allmänheten att uppfjuta sitt omdöme därom, till des den hjälf varit åsyna-witne till deras färdighet. För öfrigt är Herr Lailson ej wan att utbela Gasconader, för att draga till sig en mängd af åskådare.

Vide & Crede.

Exercitierne stola slutas med en komist scen, föreställande Don Qvichotts Wapen-dragare och hans häst.

Början sker kl. precis 5.

Ställenas pris:

På Första Logerna	24	stillingar
" Andra "	16	"
" Galleriet	8	"

Ridplatsen är hos Herr J. Wessman på Drottninggatan och Barnhusstället, uti en betäckt Ridbana, som han enfom därtill låtit uppbygga, med tremne rader Loger, där hwar och en kan sitta ganska beqvämligt.

Under många af de näst följande åren uppträdde dylika sällskap på samma ställe. Den 19 Oktober 1804 visade sig der »Kejserslige

* Finnes i k. biblioteket.

Wienske och Kongl. Preussiske Privilegierade Konstberidaren Louis Chiariny från S:t Petersburg» med sitt sällskap, bland hvilket Demoiselle Chiariny d. y. visade »sin fermité till Häst», och Demoiselle Chiariny d. ä. hoppade öfver en hatt.

Om Barnhus- eller, såsom platsen också kallades, Barnhuskällaregården var upptagen, tyckas konstmakarne hafva fått tillflykt i äldermannen Abraham Westmans hus, »i hörnet af Drottninggatan och Adolf Fredriks kyrka», der nu vetenskapsakademiens hus ligger. Der visades bland annat *Ombres Chinoises* samt »ballett af underjordiska andar». Och allmänhetens skådelystnad räckte till äfven på den tiden. Den 21 April 1813 öppnades i ridhuset på Barnhusgården *Nya Komiska Teatern*, hvars styresman var Isaak De Broen, son till Abraham De Broen, som år 1795 hade fått privilegium på Djurgårdsteatern. Isaak De Broen fortfor att innehafva Djurgårdsprivilegiet, men hade 1810 af kungl. maj:t erhållit personligt privilegium för sig och sin hustru att hålla teater äfven inom hufvudstaden, dock med vissa inskränkningar.

På Nya komiska teatern gafs 1814 en prolog i anledning af freden i Kiel samt andra stycken som icke hörde till det egentliga lustspelet, såsom Kotzebues skådespel »Den besynnerlige eller Oskuldens upprättelse», »Grefven af Burgund», »Korsikanerna», m. fl., men för öfrigt samme författares komedier »Brandskattningen», »Byn i bergen», »Menskligheten vinner processen», m. fl. Kotzebue tyckes hafva varit flitigt anlitad. Bland de spelande var mamsell Carolina Sofia Richter, då 21 år gammal och som året näst efter fick anställning vid den kungliga scenen, der hon stannade ett halft århundrade och hette *fru Bock*. Den 18 December 1813 hade hon recett på Nya Komiska Teatern, och då infann sig mycket folk på Barnhusgården. Teatern höll sig likväl icke uppe längre än knapt ett år eller till kort före Isaak De Broens död, som inträffade den 2 Maj 1814.

Skådeplatsen på Barnhusgården öfvergick då till föreställningar af mindre dramatisk art och fortfor dermed ganska länge. Före, under och efter hvar och en af dessa föreställningar hade åtminstone den manliga delen af åskådarne tillfälle att förfriska sig på den gamla Barnhuskällaren, ett redan under förra århundradet mycket besökt värdshus, som i synnerhet under källarmästaren Eric Hergemander på 1720-talet stod i anseende hos Stockholms borgare. Det lilla gula trähuset som innehöll källarlägenheten nedbrann 1844 på våren, och ur dess aska reste sig Phoenix, den nya, mera tidsenliga Barnhuskällaren.

På den gamla *Barn-huus-Kiällarens* förlustesgård skapades en ny lustgård i *Trädgårdsföreningens** *park*, af hvilken en del anlades redan 1838—1839 af föreningens då varande trädgårdsmästare Haberkorn. Föreningens växthus uppfördes år 1842 efter ritning af föreningens trädgårdsmästare, direktör Daniel Müller.

Redan sju år före den gamla Barnhuskällarens brand ingicks öfverenskommelse med konditorn August Davidson, hvilket kontrakt sedan öfverflyttades på dennes bror Wilhelm Davidson, om uppförandet af de två paviljongerna vid Drottninggatan. Dessa begränsade på hvar sin sida den plats der det gamla rid-, teater-, och menagerihuset stått. Af dessa paviljonger användes den södra till kafé och den norra till baler samt dramatiska föreställningar. Weselius uppträdde der med sin trupp hösten 1852 och i början af 1853. Ballettmästaren Selinder hade der sin barnteater under November 1858—Maj 1859 samt sin elevteater från Oktober 1859 till slutet af Januari 1861, då den flyttades till Ladugårdslandsteatern. Bägge paviljongerna hafva under senare år användts till att förvara en del af d:r Hazelii Nordiska museum.

Trädgårdsmusiken hade länge funnits, i Humlegården, i Kungsträdgården, på Mosebacke, slutligen äfven i Strömparterren samt på ännu flera ställen; men det hade dock alltid varit i ganska blygsamt mått. Wilhelm Davidson började i större skala, och i Trädgårdsföreningens park, som han fått upplåten för sina *concerts à la Musard*, gäfvos instrumentalkonserter i fria luften. Musikdirektören Schnötzing** hade kommit hit från Tyskland, såsom orkesteranförare vid Guerras konstberidartrupp, spelade en god fiol och satte lif i spelet här i staden. Davidson m. fl. begagnade sig af honom. Snart kom Weller, en annan musikdirektör, den förres landsman, och hjälpte till af alla krafter. Våra inhemska musikanter ville ej stå efter tyskarne, och så började man göra stor trädgårdsmusik om somrarne och stor offentlig dansmusik om vintrarne, i Kirsteinska huset, i De la Croix' salong, litet hvarstädes. Det gick i stor skala, i stora massor. Man trängdes om vintrarne i De la Croix' salong och ännu mer om somrarne i Trädgårdsföreningen. Man skulle höra »kolossala tonmålningar», t. ex. *Slaget vid Lützen 1632, stor historisk-musikalisk målning* (komponerad af C. G. Grahl, utförd af 80 musici, med »briljant fyrverkeri samt bengaliska eldar»). Det var ett haf af eld och af toner med kanonskott, och der flöto floder af punsch.

* Svenska Trädgårdsföreningen stiftades, på förslag af lifmedikus af Pontin, år 1832.

** Född i Wien 1816, utnämndes efter några års vistande i Sverige till musikföreståndare vid Vestgöta regemente, afled i Stockholm den 27 Februari 1865.

— Skola vi icke hellre dricka öl? sporde en fosterlandsvän som var bryggare. — Öl är mycket helsosammare, det vill säga bayerskt öl, brygdt i Stockholm, och med musik till.

Bryggaren var f. d. löjtnanten Rosenqvist af Åkershult. Det var år 1847. Han öppnade ett förlusteställe i *Beyers trädgård* i det stora kvarteret med samma namn som ligger mellan Götgatan, Stora Bondegatan, Tullportsgatan och Sandbergsgatan. Ingången till trädgården var från Tullportsgatan. De flesta stockholmare trodde, att trädgården kallades den bayerska och fått sitt namn efter ölet, då han i sjelfva verket var uppkallad efter en Beyer. Der skulle nu ett nytt folklif utveckla sig under inflytande af det då i Stockholm nya bayerska ölet; men stället var alltför aflägsset, till och med för södermalmsbor. Beyers trädgård fick såsom ofentlig förlustelseort ej lång lifstid, och ej heller hoppet att i stället för punsch och toddy kunna införa öl, hvilket man inbillade sig skulle vara så helsosamt. En riktig »Biergarten» har aldrig kommit till stånd i Stockholm.

* * *

Stadens invånare, äfven de som bodde på Södermalm, gingo hellre långt bort på Norr än de stannade vid Södra Tullportsgatan. Man har alltid haft dragning åt stadens norra delar, ända från den tiden man lekte på St Clara gårde eller då man roade sig med båtpartier på Träsksjön. Man brydde sig därför ej heller om Beyers trädgård, utan fortfor att besöka Trädgårdsföreningen. Enskilda lustpartier hade man visserligen redan i äldre tider gjort till ställen söder ut från Stockholm, i synnerhet till dem som egde värdshus, såsom *Liljeholmen*, *Grönbrink*, *Snickarkrogen*, m. fl., och då »sommarnöjerna» började varda allmänna, slog man sig med förkärlek ned vid Liljeholmsviken, på *Gröndal*, *Löfholmen* och *Charlottendal*, der man tyckte sig finna det »verkliga landet» som man förut inbillat sig skulle vara på Djurgården. Men lustpartierna norr ut voro ännu talrikare, sannolikt emedan värdshusen der voro flera.

På den nya Roslagsvägen, icke den som gick öfver Ladugårdslandet, träffade man *Surbrunns värdshus*, *Claës på Hörnet* och *Ingemarshof* redan innan man kom till tullen. Strax utanför tullen hade man *Albano*, ej långt derifrån »Första Torpet» eller *Kräftriket*, vidare *Ålkistan* och *Stocksund*.

På vägen genom Norrtull kunde man rasta vid *Barnhuskällaren*, *Mon Bijou* i Kungsbacken (nu fransk skola med katolskt kapell, rysk kyrka o. s. v.), sedan flyttad ned på Norrtullsgatan, *Tre Liljor* vid

sist nämnda gata samt vid åtskilliga »våffelbruk» med färskölsförsäljning, innan man på den förskräckligt dåliga stenläggningen hann tullbommen, der »besökarne» af inrikes tullbevakningen fritt släpte hvar och en ut, men voro mycket noggrannare i sina iakttagelser, när man åter skulle begifva sig in till staden. Utanför tullen hade man att välja mellan *Stallmästargården*, *Norrbacka* och *Hagalund*, så vida man ej ville fortsätta ända till *Färfva* och *Ulriksdal* samt, ännu längre bort, till *Silfverdal*. På 1840-talet — och äfven senare — fans också ett litet schweizeri vid Observatoriiplan, det s. k. *Bernhardsberg*, som lockade med åtskilliga frestelser, bland andra ett fortunaspel, sådant som då roade kunderna på de flesta schweizerier i Stockholm.*

Djurgården var dock en mäktig medtäflare till förlustelseställena på norra sidan, men så uppstod *Norra Tivoli*, och då trodde Norrtullsgatan sig hafva vunnit öfvertaget. Köbenhavns Tivoli hade öppnats 1843, och svenskar som besökt det hemkommo med varma lof-ord öfver allt det märkvärdiga och roande som de der skådat. Tivolidén hade äfven djupare betydelse, såsom en skilnadsutjemnare mellan olika samhällsklasser, och den idén tilltalade mången.

Fem år efter början af det Köbenhavnska, i Juli 1848, öppnades det första Tivoli i Stockholm, det vid Norrtullsgatan, på den tomt, der nu det stora stenhuset med n:o 19, A, B och C reser sig och stoltserar öfver tivoli-idéns förgänglighet i vårt samhälle. Det var dock en tid, i synnerhet våren 1849, då Norrtullsgatans Tivoli (fig. 47) var ganska talrikt besökt, då der gäfvos konserter i flere afdelningar, och Mozart fick vara med bland Lumbye, Weller och Lanner, men der man i synnerhet ståtade med *Holz und Blech*, stort potpourri af Lanner. Vanliga tivoli-nöjen bestodos äfven, fastän mot särskild afgift. Man hade der kosmorama, ornithobalaja (fågelskjutning), karuseller, vertikal-, båt- och slänggungor, och man dansade i en ganska stor salong. Men härligheten räckte icke många år, och detta Tivoli måste stänga sina portar.

Mest dertill bidrog kanske öppnandet af *Djurgårds-Tivoli*. Det låg icke vid en vanlig gata, utan på sjelfva Djurgården, Stockholms älsklingsort under den vackra årstiden, midt i en förtjusande natur, och borde således kunna locka mera folk. Platsen hade köpts af färgaren Marino, en mulatt, hvars namn gått till efterverlden för en på ett annat område högst nyttig uppfinning. Han utlöstes af ett bolag, och snart var det nya Tivoli färdigt samt öppnades den 5

* Fortunaspelet fans här redan i förra århundradet. J. C. Linnerhjelm nämner i sina »Bref under resor i Sverige», tryckta 1797, att ett sådant spel fans i trädgården vid Täckas Udden på Djurgården.

xx Senare ändrade nummer.

Aug. 1850. Der bjöds på tivolinöjen af alla slag, och allmänheten infann sig strax för att njuta af dem. Musik fattades naturligtvis icke. Inträdesavgiften var i början 8 sk. banko. Stora »karnevals-fester» voro ej sällsynta, anordnade af Charles och François Rappo, och då gjorde Antonio Bono den »förfärliga promenaden genom luften», på lina från marken till högsta toppen af rutschbantornet. Charles Rappo företog »luftfärder på den höga väderqvarnen». *Antipoden* Homuth besteg en upprätt stående mast, på hvars skarpa spets han stälde sig på hufvudet och försvann i fyrverkeri, men kom igen i bengaliska eldar. Skulle det vara riktigt storstättligt, så fick man *höra* skildring af ett fältläger på Ladugårdsgärdet, stor militärisk tonmålning af P. Streck, kungl. bayersk musikdirektör. Hela

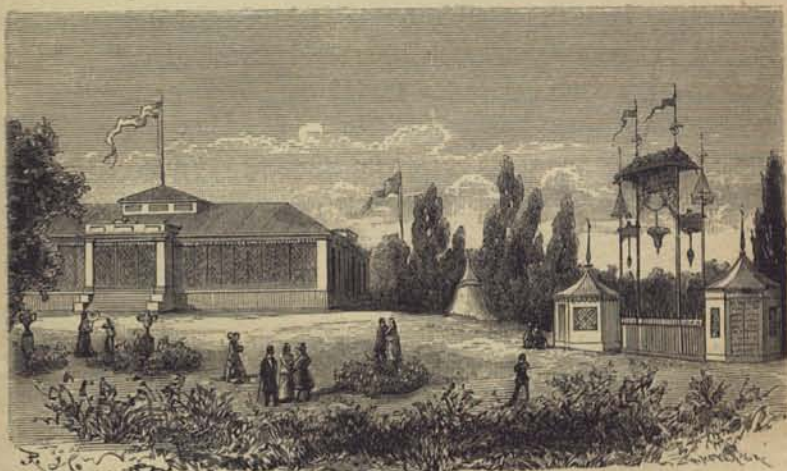

Fig. 47. Tivoli vid Norrtullsgatan. Efter ett inträdeskort.

stället lyste då i »orientaliska och bengaliska» eldar, utom den vanliga upplysningen.

Samma år som Djurgårds-Tivoli öppnades, uppkom eldsvåda der vid Josefinafesten, och Liphards vaxkabinett, som der förevisades, smälte ned. Skadan på sjelfva Tivoli var dock snart botad, och nöjena fortsattes, i det Tivoli ett par dagar derefter åter öppnades med en karnevalsfest af gamle Gautier. Men »tivolidén» tycktes ej heller här vilja utveckla sig till något folkbehof; förlustelsestället i sin ursprungliga form upphörde och öfvergick till det inskränkta mått, hvaruti det ännu finnes. Med det nu varande Tivoli på Djurgården har gamla Stockholm ingenting annat än en del af sjelfva platsen gemensamt.

Under det man försökte med Tivoli i stor skala på ett par ställen samt här och der bjöd på en och annan del af tivoli-förlustelser, fortforo flera musikträdgårdar och äfven nya uppstodo. En sådan öppnades i *Grubbens* trädgård på Kungsholmen, vid Reparebansgatan, på den »Lenmarkska possessionens» grund som först bebygts af repslagaren Nyman och i slutet af förra århundradet egdes af kommerserådet af Grubbens samt der Gundbergska fabriakens bleck- och plåtslageri nu är. Kungsholmen hade i äldre tider icke helt och hållet saknat offentliga lustträdgårdar bland de många enskilda sådana som funnos på ön. En stor lustpark var på 1600-talet Karl Bondes trädgård, som låg vid den nu varande Trädgårdsgatan, midt emot den Piperska egendomen, sedan och ännu kallad »Piperska Muren». Karl Bondes trädgård tyckes dock snart hafva upphört såsom offentlig förlustelseplats och var åtminstone i medlet af 1700-talet en till Piperska egendomen hörande köksträdgård.*

Det antages vara på dessa trädgårdar, som psalmisten, erkebiskop Haquin Spegel syftar, då han i »Thet öppna Paradis» utbrister:

Ther Munckars Läger war i forna Påfwe dagar,
Ther är nu Konungs-holm, then Man så härligt lagar
På mycket kånstigt sätt, at ther nu föga sten,
Men skiöna örter syns på marcken jämn och ren.

Hwar fordom Tall och Graan på skarpa Bergen wuxe,
Ther är Orangeri, ja, hwar man täckes koxa,
Så finnas rara trää och mycken främmad frucht,
Som gör et stort behag medh smak, och färg och lucht.

I sjelfva det greffliga Piperska huset hade »konstmakare» till allmänhetens förlustelse slagit sig ned. Af en gammal affisch från 1761 finner man, att den 13 Januari nämnda år skulle Nord-Holländske konstmästaren Balthasar Siegerist samt Holländska konstmästarinnan med samma namn visa sina i »Physikalisk-Mekaniska, Hydrauliska och Metamorpheserande Vetenskaper» bestående konster.

Öfriga förlustelseställen på Kungsholmen nämnas dock icke, så vida ej till sådana skulle räknas det värdshus, som låg der »Södra tegelbruket förut varit beläget» och tillhörde Barnhuset samt kallades *Rålambens Hoff* eller det värdshus som kallades *Förderfvet* och låg bortom Stadshagen, »norr om fältmarskalken gref G. Horn, nederst in till rännelen, och öster om torpet intill bergen»* samt sedermera källaren *Mäster Anders*. Inga andra höras af förr än Grubbens

* O. J. Gjööding: Kongsholms Minne. Stkhlm 1754.

x senare Separat

trädgård började sina aftonunderhållningar på 1840-talet, hvilka dock snart åter upphörde.

Ungefär samtidigt med den senast nämnda öppnades musikaliska aftonunderhållningar i fria luften i den gamla *Kirsteinska* trädgården som hörde till det hus vid Clara Strandgata hvilket hofrättsrådet Argillander år 1808 köpte af majoren Kirsteins arfvingar, men som bibehöll de förra egarnes namn och der under många år baler, maskerader, teaterföreställningar o. s. v. samlade det unga och glada Stockholm samt der musikaliska akademien, efter att först hafva bott

Fig. 48. Montagnes Russes på Djurgården 1830.

i Riddarhuset, sedan vid lilla Nygatan, i hörnet af Tyska Brinken, samt derefter i arfprinsens palats, inhystes ända till dess akademien fick sitt eget hus. Trädgården var belägen på den del af nu varande Centralstationstorget som ligger nedanför Clara Vattugränd, fordom Lappgränden. Det var vid de musikaliska aftonunderhållningarna i Kirsteinska trädgården som eklärering med färgade lyktor *à la Tivoli* först infördes i Stockholm.

Smaken fick en annan riktning. Så väl de gamla musikträdgårdarne, som Tivoliförsöken öfvergåfvos allt mera för att slutligen lemna plats i allmänhetens tycke för Hasselbackens stora middags- och aftonkonserter, Berns salong innan och utan, Blanchs kafé o. s. v., och dermed är det slut på gamla Stockholm inom det området.

En förlustelse hvilken också tyckes helt och hållet höra till gamla Stockholm och som icke återkommit under de senare årtiondena var de is-rutschbanor hvilka under namn af *Montagnes Russes* lockade allmänheten och af hvilka en stor på Djurgården i synnerhet drog mycket folk till sig på 1830-talet (fig. 47). En sådan rutschbana fans äfven i Humlegården.

De gamla förlustelseställen vi här sökt skildra för att dermed i vår mån bidra till kännedomen om forna tiders lif i Stockholm hafva varit i synnerhet de i fria luften jemte några få med dem för-
enade teatrar inom hus. Öfriga teatrar hafva i F. A. Dahlgren funnit en skildrare, med hvilken ingen annan torde kunna mäta sig. Förevisningar af annat slag höra till följande kapitel.

